

Jasminka HASANBEGOVIĆ*

KRITIČKO RAZMATRANJE MOGUĆNOSTI PRAVNE OPERACIONALIZACIJE PLAMENČEVOG POIMANJA DEMOKRATIJE

Plamenac nam kaže da, u principu, budale mogu biti politički odgovorne pred budalama, pod uslovom da dovoljno razumeju značaj onoga što rade kada traže ili daju glasove.¹ Ali, odmah potom dodaje: „Ako su svi birači i svi izabrani budale, demokratija bi uskoro bila okončana.”² Ovo stoga što uslovi za opstanak političkog sistema nisu isti kao uslovi karakteristični za funkcionisanje tog sistema. Izgleda da, iz ovog ugla posmatrana, pravna operacionalizacija koncepcije demokratije koja uključuje i ovakve njene manifestacije – predstavlja nemoguću ili skoro nemoguću misiju. Zašto se onda laćati tog zadatka? Je li on rezervisan samo za one sa specijalno uvrnutim shvatanjem realnosti?

Pa ipak, mogućnost pravne operacionalizacije bilo koje koncepcije demokratije, čini se, treba uzeti za jedan od kriterijuma za ocenu vrednosti i domašaja te koncepcije, tim pre što to odgovara i Plamenčevom poimanju političke teorije i filozofije. Njegovo objašnjenje i opravdanje, kao i opis demokratije, premda ne sistematski, pretenduju da su jasniji i realniji odnosno bolji, tj. kritički izdržljiviji od drugih i da sadrže krite-

* Prof. dr Jasminka Hasanbegović, Univerzitet u Beogradu

¹ John Plamenatz, *Democracy and Illusion: An examination of certain aspects of modern democratic theory*, London, Longman, 1973, p. 199, odnosno Džon Plamenac, *Izabrana dela*, tom III, *Demokratija i iluzija: Ispitivanje izvesnih aspekata moderne demokratske teorije; Saglasnost, sloboda i politička obaveza*, preveli s engleskog Branimir Gligorić i Vera Nenadov, Podgorica, CID i „Pobjeda”, 2006, str. 192. Upućivanje na prevod će ubuduće biti naznačeno u zagradama: (prev. str.).

² *Loc. cit.*

rijume koji se mogu primeniti na stvarne sisteme vladavine da bi se otkrilo da li su demokratski ili nisu.³

S druge strane, Plamenčev stav da je demokratija stvar prava, obaveza i procedura koje obezbeđuju da su prava i obaveze ispunjeni⁴ – već se skoro po sebi preporučuje za pravnu operacionalizaciju, jer odrediti demokratiju za njega znači definisati prava i obaveze i razmotriti koje institucije su najbolje prilagođene da ih osiguraju.⁵

Ova prava i obaveze koje su stvar demokratije, a koje treba definisati – svakako jesu ono što se pravno-tehnički naziva ljudskim pravima, a procedure koje obezbeđuju da su prava i obaveze ispunjeni, odnosno institucije koje su najbolje prilagođene da ta prava i obaveze osiguraju – svakako kao pravni minimum obuhvataju ono što se naziva nezavisnim pravosuđem, ili bar nezavisnim sudstvom.⁶

Pri pravnom definisanju – ili pravnoj operacionalizaciji – Plamenčeve ideje demokratskih prava i obaveza, valja imati na umu da ih on deli na politička i privatna, te da dakle misli na ono što se uobičajeno naziva prvom generacijom ljudskih prava, koja obuhvata (samo) građanska

³ *Idem*, p. 180 (prev. str. 174).

⁴ *Idem*, p. 181 (prev. str. 175).

⁵ *Loc. cit.*

⁶ Više o tome teorijski s egzemplifikacijama v. Jasminka Hasanbegović, „Retorika ljudskih prava u (ne)pravnoj državi”, *Naša zakonitost*, Zagreb, 1989, br. 11–12, str. 1306–1312; Jasminka Hasanbegović, „Rhetorizitaet des Rechts und Rechtlichkeit des Staats: Ueber die Unvereinbarkeit von Souveranetaet und Rechtsstaat”, *Rechtstheorie*, 1993, Heft 1–2, SS. 63–80; Jasminka Hasanbegović, „Unreasonable Law – The Case of Post-Communist Societies”, in *Chaim Perelman et la pensee contemporaine*, Bruxelles, Bruylant, 1993, pp. 451–468; Jasminka Hasanbegović, „Universalitaet der Menschenrechte und Kant”, in: *Wider die Beliebigkeit: Kant's Metaphysische Anfangsgruende der Rechtslehre nach zwei Jahrhunderten*, Belgrad, Goethe-Institut / Juristische Fakultetaet, 1997, SS. 77–101; Jasminka Hasanbegović, „Pravo kao (ne)tolerantnost: Paradoksi”, *Glasnik advokatske komore Vojvodine*, Novi Sad, 2001, br. 3, str. 59–70; Jasminka Hasanbegović, *How to Destroy a Rule of Law*, lecture given at Law Faculty of Ferrara University (2002), in print; Jasminka Hasanbegović, „Cultura dei diritti umani e cultura dei diritti delle minoranze – Il caso della Serbia”, traduzione di Claudio Tommasi, in Gustavo Gozzi e Fabio Martelli (a cura di), *Guerre e minoranze: Diritti delle minoranze, conflitti interetnici e giustizia internazionale nella transizione alla democrazia dell'Europa Centro-orientale*, Bologna, Società editrice il Mulino, 2004, pp. 181–211; Jasminka Hasanbegović, *Human Rights Culture and Human Rights Ideology – Rhetoric and Reality*, in: *Human Rights Today*, Utrecht, Eleven International Publishing, 2010, pp. 77–86.

i politička (ljudska) prava. Uz to, on ni jedna ni druga ne shvata samo kao sredstva za ona druga,⁷ i utoliko, po Plamencu, svaka moderna demokratska politička zajednica jeste (odnosno mora ili treba da bude) bar u nekoj meri liberalno-demokratska. Ovaj nauk da moderene demokracije nema bez određene mere liberalizma, da deo liberalističke tradicije odnosno ideologije čini temelj moderne demokratije – čini nam se veoma važan, jer je i teorijski i praktički relevantan, mada se precizniji odgovor na pitanje koja je to mera teško može naći kod Plamenca, ili (re) konstruisati na temelju njegovih uvida i uz njegovu pomoć.

Danas, nama, s „naknadnom pameću” i iskustvom (naknadnim u odnosu na Plamenca), nije teško da pravni minimum liberalizma u modernoj demokratiji vidimo u univerzalno prihvaćenim pravnim standardima građanskih i političkih prava, ili u onim – još višim – evropskim standardima.⁸ No, to, naravno, ne uvećava našu pamet, već stručnu i građansku odgovornost, niti pak umanjuje relevanciju Plamenčevih uvida.

Preciznijoj pravnoj operacionalizaciji posebno se opire Plamenčevo određenje (moderne) demokratije kao sistema u kome su izabrani vladari, kao najviši donosioci zakona i kreatori politike, politički odgovorni pred narodom, tj. svojim građanima.⁹ Pravno determinisana, politička odgovornost pravnog nosioca suverenosti, tj. najviših donosilaca zakona i kreatora politike, pred političkim nosiocem suverenosti, tj. narodom, građanima odnosno njihovom većinom obuhvata, po Plamencu, dva uslova koji bi se pravno mogli svesti na slobode: javne kritike vlasti, organizovanja, okupljanja, izražavanja mišljenja, pravo predstavljanja i sl., s jedne strane, i na takvu izbornu proceduru koja pravno obezbeđuje slobodne i periodične izbore kreatora politike odnosno zakonodavca, s druge strane.¹⁰

Poznato je da politička odgovornost, kao izraz političke i pravne kulture jednog društva, uvek u određenoj meri izmiče pravnom reguli-

⁷ John Plamenatz, *Democracy and Illusion*, p. 181 (prev. str. 175).

⁸ Više o tome v. Jasminka Hasanbegović, „Rhetorizitaet des Rechts und Rechlichkeit des Staats: Ueber die Unvereinbarkeit von Souveranetaet und Rechtsstaat”; Jasminka Hasanbegović, „Universalitaet der Menschenrechte und Kant”; Jasminka Hasanbegović, *Human Rights Culture and Human Rights Ideology – Rhetoric and Reality*.

⁹ John Plamenatz, *Democracy and Illusion*, p. 184–5, 188, 198–9, 200 (prev. str. 178, 183, 191, 192).

¹⁰ *Idem*, p. 184 ff (prev. str. 178 ff).

sanju i nesvodiva je do kraja na pravne forme.¹¹ Ali, ovde nije reč o tome. U svojim razmatranjima političke odgovornosti u demokratiji Plamenac nas, mada ne kaže izričito, jasno dovodi do uvida da je moderna demokratija, čija je paradigma svakako liberalna predstavnička demokratija, samo druga, politička strana vladavine prava. Ovo stoga što on tim povodom na više mesta ističe da nije dovoljno da svi građani imaju izvesna zakonska prava, već je nužno da budu u stanju da ih ostvare,¹² da su politička i privatna prava usko povezana, podržavaju jedna druga, čak se prepliću, ali jedna nisu sredstva drugima, već zajedno izražavaju koncepciju ili filozofiju o tome šta čovek jeste i šta bi trebalo da bude,¹³ i posebno naglašava da moraju biti obezbeđena, osigurana, zagarantovana i priznata, što za njega znači poštovana u praksi, tj. delotvorno ostvarivana.¹⁴ Kada se tome dodaju i Plamenčevi stavovi da vladari, tj. najviši donosioci zakona i kreatori politike, ako hoće da budu politički odgovorni, naročito moraju razumeti prava i obaveze koji su svojstveni demokratiji,¹⁵ odnosno da oni u demokratskom sistemu ne bi mogli biti odgovorni pred ljudima kojima vladaju da politička (i privatna) prava nisu delotvorno ostvarivana,¹⁶ onda postaje jasno zašto su moderna demokratija i vladavina prava samo dve strane istoga globalnog društva, dva aspekta – politički i pravni – istih društvenih stanja i procesa. Jer vladavina prava u modernom društvu, najsumarnije određena, jeste vladavina ljudskih prava. Ovo zato što ljudska prava postavljaju granice svima i svim vlastima, pa i zakonodavcu i kreatorima politike u vršenju njihove vlasti, zatim, zato što poredak vladavine prava nije neograničena vladavina ljudi, pa ni većine, već vladavina ljudi, pa i većine, u pravnim granicama koje i u konstitucionalizaciji i u vršenju vlasti postavlja upravo korpus priznatih i nezavisnim sudstvom obezbeđenih ljudskih prava, i konačno, zato što poredak vladavine prava nije poredak u kome su ljudska prava puko proklamovana, već se ostva-

¹¹ Više o tome v.: Jasminka Hasanbegović, „Cultura dei diritti umani e cultura dei diritti delle minoranze – Il caso della Serbia”; Jasminka Hasanbegović, *Human Rights Culture and Human Rights Ideology – Rhetoric and Reality*.

¹² John Plamenatz, *Democracy and Illusion*, p. 185 (prev. str. 179).

¹³ *Idem*, p. 200–1 (prev. str. 193).

¹⁴ *Idem*, p. 202 (prev. str. 194–5).

¹⁵ *Idem*, p. 200 (prev. str. 192).

¹⁶ *Idem*, p. 202 (prev. str. 195).

ruju, u krajnjoj liniji zahvaljujući nezavisnom sudstvu, tako da je u tom poretku pravo na nezavisnog (ili „prirodnog“) sudiju i sâmo – jedno (ostvarivo) ljudsko pravo.¹⁷

Pa ipak, Plamenac nam ne daje odgovore na neka bitna pitanja za pravno konstituisanje i uređenje modernog demokratskog poretka, čini se, pre svega, zbog svoje liberalne ukorenjenosti i vizure u kojima se ta pitanja i ne pojavljuju kao problemi.

Jedno od tih pitanja jeste pitanje obezbeđenja pluralizma u demokratiji i (ne)određenja granica tog pluralizma. To se pitanje može formulirati i kao paradoks demokratije. Reč je o obezbeđenju političkog odnosno stranačkog pluralizma i njegovim granicama, ili, drukčije rečeno: Imaju li neprijatelji (može se čitati: protivnici) demokratije pravo da se u demokratiji stranački organizuju, takmiče na izborima i, ako osvoje vlast, bitno promene demokratski poredak u skladu sa svojom ideologijom, odnosno da ga ukinu?¹⁸ A slično se pitanje može formulirati i Plamenčevim rečima: „[K]oja vrsta politički aktivne manjine jeste kompatibilna s demokratijom?”¹⁹

Jasni odgovori na ova pitanja teško se mogu naći na Plamenčevom tragu, naročito takvi koji bi omogućili i pravnu operacionalizaciju. Jer njegov stav da izbori mogu biti i slobodni i neslobodni i tamo gde *nema* partija, i gde postoji *samo jedna* partija, i gde postoje *dve ili više* partija,²⁰ teško se može uskladiti sa stavovima da u demokratiji građani, kada prave politički izbor, moraju imati na raspolaganju razumljive, relevantne i istinski različite alternative,²¹ odnosno da, ako hoćemo istinsku demokratiju, stranke koje se nadmeću za vlast moraju biti nezavisne, grupe za pritisak moraju promovisati raznovrsne interese i uverenja koja pokrivaju čitavo stanovništvo, a masovni mediji moraju izražavati mnoga različita mišljenja.²² Kako mogućnost bezobalnog politič-

¹⁷ Više o tome v. Jasminka Hasanbegović, „Rhetorizitaet des Rechts und Rechlichkeit des Staats: Ueber die Unvereinbarkeit von Souveranetaet und Rechtsstaat,“; Jasminka Hasanbegović, *How to Destroy a Rule of Law*; Jasminka Hasanbegović, „Cultura dei diritti umani e cultura dei diritti delle minoranze – Il caso della Serbia”.

¹⁸ Više o tome v. Jasminka Hasanbegović, „Pravo kao (ne)tolerantnost: Paradoksi”.

¹⁹ John Plamenatz, *Democracy and Illusion*, p. 188 (prev. str. 181).

²⁰ *Idem*, p. 189 (prev. str. 182).

²¹ *Idem*, p. 186–7, 198–9 (prev. str. 180, 191).

²² *Idem*, p. 188 (prev. str. 181).

kog pluralizma, makar ga shvatali kao bezobalni demokratski pluralizam, pomiriti s mogućnošću slobodnih izbora i u bespartijskom i u jednopartijskom poretku, odnosno jednopartijski poredak – s raspoloživošću razumljivih, relevantnih i istinski, stvarno različitih alternativa? I da li istinski, stvarno različite alternative – u demokratiji, a možda i u navodnoj ili stvarnoj tranziciji ka demokratiji – po sebi podrazumevaju samo istinski, stvarno različite demokratske alternative? A šta ako te istinski, stvarno različite demokratske alternative ipak ne promovišu sve raznovrsne interese i uverenja koja pokrivaju čitavo stanovništvo? I šta ako masovni mediji ne mogu da izraze mnoga različita mišljenja? I kada nam se učini da je bar razgraničenje odnosno suprotstavljanje totalitarizma demokratiji kod Plamenca sasvim jasno, npr. zato što je nametanje volje manjine većini stvarnost a ne mit jedino u totalitarnim državama, ili zato što one sistemski podmićuju i zastrašuju glasače i onemogućavaju nezavisnost kandidata i političkih programa, te ne ispunjavaju nijedan od Plamenčevih uslova slobodnih izbora,²³ Plamenac nas zbuni bilo protivrečnošću, bilo stavom. On, naime, kaže: „Ako je 'volja naroda' ili 'volja većine' mit, onda je to i 'volja manjine nametnuta većini'. To je mit svugde osim u takozvanim 'totalitarnim' državama, gde vladu kontroliše neka organizovana grupa predana učenju koje samo grupa može definisati i koje niko ne može osporiti, učenju koje bi trebalo da bude vodič zvaničnoj politici.” A potom, već u narednom pasusu izvede sledeći zaključak: „Znamo da u totalitarnim državama postoji rašireno i surovo ugnjetavanje. Ali mada je to ugnjetavanje većine od strane manjine, to nije nametanje kolektivne volje te manjine većini.”²⁴ Do sličnih protivrečnosti dovodi teorijsko-metodološka analiza Plamenčevih razmatranja narodne demokratije kao vrste demokratije, uključujući i onaj dobro poznati njegov stav o tome da Staljin, kada naziva Sovjetski Savez demokratskom zemljom, misli da su njeni vladari odgovorni pred narodom kojim vladaju.²⁵

Sasvim precizno, Plamenac kaže: „Kada je Staljin nazivao Sovjetski Savez demokratskom zemljom, on je, između ostalih stvari, mislio da su njeni vladari odgovorni pred narodom kojim vladaju. Nije od značaja da li je on verovao u ono što je govorio, jer mi smo zainteresovani za

²³ *Loc. cit.*

²⁴ *Idem*, p. 187 (prev. str. 180).

²⁵ *Idem*, p. 204 (prev. str. 196).

značenje, a ne za istinitost ili iskrenost tvrđenja.”²⁶ Uz usputnu napomenu da značenje reči određuje jezička pragmatika i da ono nikada nije nezavisno od metanivoa, tj. stava o istinitosti ili iskrenosti tvrđenja, treba naglasiti da ovde čak nije bitno da li Plamenac misli, kada kaže „vladari”, na deputate Saveznog Sovjeta kao vrhovnog zakonodavnog tela, ili na Staljina. Jer oni prvi su odgovorni isključivo ili pre svega Staljinu, a samo posredno, bivajući odgovorni Staljinu, odgovorni su Partiji, pa onda, opet prethodnim posredstvom, odgovorni su pred Istorijom, i to shvaćenom, paradoksalno, ne kao prošlost, već upravo suprotno: pred Istorijom kao ideološko-partijski projektovanom budućnošću, i tek na kraju, preko svih prethodnih posredstava, oni su odgovorni pred narodom kojim vladaju. Staljinova pak odgovornost pred narodom nije bila trostruko posredovana, pa, ipak, utoliko nije bila neposrednija: Jer on je bio politički odgovoran pred narodom tačno onoliko koliko je bio odgovoran za svoje shvatanje ideološko-partijski projektovane budućnosti, tj. pred Istorijom (a ne: istorijom).

Dakle, problem ostaje otvoren. Sledeći Plamenca, ne možemo odgovoriti na pitanje koje se od mogućih pravnih regulisanja političkog pluralizma preporučuje za demokratiju. Da li neko od dva najpoznatija rešenja u istoriji modernih pisanih ustava: američko, bez ikakvih pravnih ograničenja, zasnovano na veri u predominantnu snagu široke društvene ukorenjenosti liberalizma, ili pak nemačko, s izričitom zabranom određenih političkih stranaka totalitarne ideologije, zasnovano na (sopstvenom) istorijskom iskustvu?²⁷ Ili možda neko treće, kojim se predviđa samo moguća naknadna zabrana političkih stranaka pod određenim (zakonskim) uslovima? Pri čemu ova trilema, ako se dosledno do kraja sledi Plamenac, ne isključuje u demokratiji mogućnost čak pretvaranja u kvadrilemu, a naime, četvrto rešenje, poznato u ustavima narodnih demokratija, koji normiraju bilo politički monizam, bilo (prividni) politički pluralizam s jasno određenom vodećom partijom odnosno političkom snagom.

Plamenac nam ne daje odgovor na još jedno bitno pitanje pravnog konstituisanja i uređenja modernog demokratskog poretka – pitanje

²⁶ *Loc. cit.*

²⁷ Više o tome v.: Jasminka Hasanbegović, „Pravo kao (ne)tolerantnost: Paradoksi”.

manjina.²⁸ Od i danas laički najraširenijeg (inače, predmodernog) shvaćanja demokratije kao vladavine naroda odnosno vladavine većine, tj. većinskog principa – moderna ideja demokratije ili ideja moderne demokratije razlikuje se po tome što se demokratija poima kao vladavina većine uz obaveznu (pravnu) zaštitu manjine. Ta manjina je, dakako, u početku shvatana samo kao politička manjina, opozicija vladajućoj većini, a njena pravna zaštita je sadržana pre svega u primeni opštegrađanskog principa uživanja sloboda i prava čoveka, tj. ljudskih prava, ali i u primeni nekih proceduralnih jemstava, zasnovanih na nevećinskom principu, kao što je postavljanje pitanja poverenja u vladu. Plamenčevi odgovori na pitanje zaštite te, političke manjine mogu se naći ili rekonstruisati samo za jednu njegovu vrstu demokratije – onu liberalnu, ali ne i za drugu – onu narodnu. Međutim, danas se u demokratiji postavlja ne samo, pa ni prvenstveno, pitanje manjine kao političke manjine, već manjina, koje mogu biti i etničke, verske, jezičke, kulturne i dr. Izostanak Plamenčevog odgovora na ova pitanja može se tumačiti i istorijski, jer ta pitanja još uvek nisu bila rasprostranjeno akutno aktuelna, i liberalno-teorijski, zato što se ona u tim okvirima, kao izrazito idividualističkim odnosno nekolektivističkim, i ne postavljaju, niti se na njih, kao što neki smatraju, u tim teorijskim okvirima može dati odgovor.

Danas, u eri pravnih transplanata, koji se pokušavaju uzdići i na pravnoteorijski nivo,²⁹ u potrazi za brzim pravnim rešenjima pri normiranju, retko se pristupa ispitivanju mogućnosti pravnih operacionalizacija političkih ideja, koncepcija i teorija i njihovih dometa, nosivosti i plauzibilnosti, premda bi takva istraživanja mogla pružiti značajne uvide i u društvene i političke pretpostavke uspešnog ukorenjivanja tih transplanata. U tom smislu treba posebno, bar u najkraće, skrenuti pažnju na Plamenčeva razmatranja socijalnih pretpostavki demokratizacije, kao i posledica presađivanja ideja i institucija na drugo društveno tlo. Reč je o modernizaciji, mada taj termin Plamenac ne koristi, već ponekad, u užem značenju, koristi termin pozapadnjačenje.³⁰ Za demokrati-

²⁸ Više o tome v.: Jasminka Hasanbegović, „Cultura dei diritti umani e cultura dei diritti delle minoranze – Il caso della Serbia,“; Jasminka Hasanbegović, *Human Rights Culture and Human Rights Ideology – Rhetoric and Reality*.

²⁹ Više o tome v.: Alan Votson, *Pravni transplant: Pristup uporednom pravu*, Beograd, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 2000.

³⁰ John Plamenatz, *Democracy and Illusion*, p. 206 (prev. str. 197–8).

ju kao političku modernizaciju i za vladavinu prava kao pravnu modernizaciju – indirektno ali jasno nas upozorava Plamenac – socijalne i kulturne pretpostavke jesu industrijalizacija i opismenjenje, kao i urbanizacija.³¹ S druge strane, marksizam odnosno komunizam i nacionalizam jesu poreklom zapadne ideologije, koje sadrže demokratsku predrasudu, i izvan Zapada su doprinele širenju individualizma, koga je u odnosu na poglede na svet koji su im prethodili u tim društvima s ovim ideologijama bivalo više,³² ali – a to Plamenac ne kaže – komunizam i nacionalizam jesu suštinski kolektivističke ideologije, u kojima ljudska prava nikada nisu vrhovna vrednost. Klasa, odnosno nacija, odnosno država tu stoje uvek više u sistemu vrednosti. To naravno nosi odgovarajuće posledice za poimanje i stanje demokratije i vladavine prava u tim društvima, kao što na njihovo poimanje i stanje utiču i opismenjenost, industrijalizovanost i urbanizovanost tih društava. Dakle, s Plamencom nam je jasnije zašto smo tu gde jesmo i šta nam je činiti, ako ne u svemu i u detaljima, u nekim bitnim pitanjima svakako jeste.

Jasminka HASANBEGOVIĆ

A CRITICAL ASSESMENT OF THE POSSIBILITY OF
LEGAL OPERATIONALIZATION OF PLAMENATZ'S
CONCEPTION OF DEMOCRACY

Summary

The article opens with a statement of reasons for discussing the possibility of legal operationalization of Plamenatz's conception of democracy, especially having in mind his view that, „in principle, even fools can be politically responsible to fools, provided they have intelligence enough to understand the significance of what they are doing when they solicit votes or cast them.”

Plamenatz's perception of democracy as a matter of rights, obligations and procedures that secure rights and ensure that obligations are fulfilled, is based on the assumption that modern democracies are liberal at least to a certain level. However, Plamenatz does not tell us what this level is. On the view taken in this article the level can be determined by universal or European standards of human rights, which are to be respected in practice, effectively exercised, i. e. ultimately protected by an independent judiciary.

³¹ *Idem*, p. 203, 206 (prev. str. 195, 198).

³² *Idem*, p. 206 ff (prev. str. 198 ff).

By questioning political responsibility in democracy, Plamenatz leads us implicitly, but clearly, to a crucial insight – modern democracy is just one, political aspect of a society, in which the other, juridical aspect is the rule of law.

However, Plamenatz doesn't answer some of the key questions regarding legal constitutionalization of modern democratic systems, such as issues of legal protection of pluralism in democracies and the limits of (political, i. e. party) pluralism, as well as minority issues. In addition, his view that popular democracy is a kind of democracy is contradictory in itself.

Finally, while Plamenatz's analysis of social assumptions of democratization (literacy, industrialization and urbanization) is theoretically relevant and practically instructive, one can not easily agree with his view that Marxism i. e. communism and nationalism are Western ideologies which have a democratic bias and have led non-western countries to greater concern for the individual. In spite of this, Plamenatz renders easier the understanding of the position of our society today and gives us clues in what is to be done, if not in detail, than at least in socially crucial matters.